

KÁDÁR TAMÁS

Az uralkodóházzal vérrokonni kapcsolatban nem álló világi előkelők hercegi titulusa és címhasználatja a kora középkori Magyarországon

Hogy a középkori Magyarországon legkésőbb a királyság megalapítása óta a dinasztia valamennyi vér szerinti férfitagját – ideértve az oldalági leszármazottakat, így például a mindenkor uralkodó apai unokafivéreit is – születésétől fogva, tehát kisgyermeket és felnőttét egyaránt, hercegi cím illette meg, közismert tény és aligha szorul bizonyításra. A rang, illetve a hozzá kapcsolódó tisztség valamilyen formában feltehetően már a fejedelemség korában is létezett, annak mihenlétéről, részleteiről azonban nincs érdemi ismeretünk, még Géza uralkodása időszakából sem, aki – önként, vagy az Árpádok családi szokása szerint, nem tudható – Koppánnyal osztozott az Árpád nemzetség akkor közvetlenül még jobbra csak a Kárpát-medence nyugati részére korlátozó uralmában.¹ Az első, királyi szülők gyermekeként világra jött hercegek I. István fiai voltak, és az uralkodóház fiági kihaltáig forrásainkból egy bő tucatnyi olyan fiú utódról tudunk, aki valamely magyar király vagy annak fivére fiaként, mint herceg született és akként is fejezte be életét.²

A 11. század közepétől kezdődően, az akkori államterület, majd a folyamatos hódításoknak köszönhetően az uralkodóház uralma alá került újabb országok és tartományok meg-megismétlődő dinasztikus megosztásai révén a királyi hercegek közül számosan területi, illetve tartományi különhatalomra tettek szert. Az ezzel felruházott családtag – történt az az uralkodó kegyéből, egy-egy családi konfliktust vagy épp belháborút lezáró megegyezés nyomán, a világi urak egy csoportjának nyomására, a trónörökös a királyságra való felkészülésének céljából, a kormányzás súlyos terhének megosztása végett, vagy bármely más okból, és szintén függetlenül a kapott ország, országrész vagy tartomány hollététől, eredeti államformájától és minden egyéb jellemzőjétől –,

csaknem mindig hercegi rangban maradt.³ Ez némi, feltétlenül idekívánkozó pontosítással az uralkodóház azon tagjaira is igaz volt, akiket még atyjuk életében királlyá avattak, és ezáltal mintegy társuralkodóvá váltak, esetükben a közfelfogás úgy tekintette, hogy az uralmuk alá rendelt területek kormányzását hercegi minőségben látják el. Ilyenformán – hangsúlyozzuk: az adott ország, országrész vagy tartomány fejeként – mindössze két kivételt, a horvát királyi trónt rövid ideig betöltő Álmost, és a Halics királyává bizonyosan meg is koronázott Kálmánt leszámítva, hercegi címet viselt valamennyi területi különhatalomban részeltetett Árpád-házbeli fiutód.⁴ Az uralkodóház férfitagjai mellett, vagy inkább helyett, néhány esetben vér szerinti nőrokonai is megbízatást és jogkört kaptak egyik-másik terület vagy

³ Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974. 40–124.; Uő: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 32–83.

⁴ A 11. század közepe és a 14. század dereka között Magyarországon a következő királyi hercegek rendelkeztek intézményes területi különhatalommal, illetve viselték valamely ország vagy tartomány hercegi címét (zárójelben hercegi működésük adatolható ideje): Béla, a (teljes) dukátus ura (1048 körül–1059/1060); Géza, I. Béla fia, a teljes dukátus ura (1064–1074); László, I. Géza öccse, a bihari dukátus ura (1064?–1074), a teljes dukátus ura (1074–1077); Lampert, I. Géza király ifjabbik öccse, a dukátus egészének, vagy egyik részének ura (1077?–1095?); Álmos, I. Géza ifjabbik fia, az egész dukátus ura (1096–1107/1108); László, II. Béla király második fia, Bosznia hercege (1137–?, 1161 előtt); Béla, II. Géza király második fia, Dalmácia és Horvátország nyugati részének hercege (1161 körül–1162, 1163); Imre, III. Béla idősebb fia, Dalmácia és Horvátország hercege (1194–1196); András, Imre öccse, Halics hercege (1188–1189), Dalmácia és Horvátország hercege (1197/1198–1199), (1200–1203), Ráma (1198–1199) és Hum hercege (1198–1199, 1200–1203); Béla, II. András király fia, „egész Szlavónia” hercege (1219/1220–1226), Erdély hercege (1226–1235); András, II. András harmadik fia, Peremisl (1224–1226/1227), Halics hercege (1227–1230, 1231–1234); Kálmán, II. András második fia, Dalmácia és Horvátország hercege (1226–1229), „egész Szlavónia” hercege (1229–1241); István ifjabb király, IV. Béla idősebb fia, Szlavónia (1245–1257), Erdély (1257–1258, 1260–1270) és Stájeró hercege (1258–1260); István, II. András állítólagos fia (csak címbitorló): Szlavónia hercege (1252–1271); Béla IV. Béla király kisebbik fia, „egész Szlavónia”, Dalmácia és Horvátország hercege (1260/1261–1269); András, V. István ifjabb fia, Szlavónia és Horvátország hercege (1274–1277/1278); András, II. András király állítólagos unokája, „egész Szlavónia”, Dalmácia és Horvátország hercege (1278; 1287?); végül István, I. Károly legifjabb fia, „egész Szlavónia” (1339, 1349–1350, 1353–1354), Erdély (1349, 1350–1351), Horvátország és Dalmácia (1349–1350, 1353–1354), Szepes és Sáros hercege (1351–1353).

¹ Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig.) Debrecen, 1997. 77., 80.; Köblös József: Herceg. (Szócikk.) In: Korai magyar történelmi lexikon. (9–14. század.) (Főszerk. Kristó Gyula.) Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL) 261.; Zsoldos Attila: Hercegek és hercegnők az Árpád-kori Magyarországon. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon. Konferencia Székesfehérváron – 2014. szeptember 20. (Szerk. Zsoldos Attila.) Székesfehérvár, 2016. (Közlemények Székesfehérvár történetéből.) 9–24., 12.

² Ld. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892. (Történelmi nép- és földrajzi könyvtár 51.), illetve az Árpád-ház Kristó Gyula és Makk Ferenc által összeállított genealógiai tábláit: KMTL 61–65.

tartomány kormányzására. A sort Margit volt bizánci császárné, III. Béla király magyar földre hazatért leánya kezdte meg, akit fivére, II. András az 1220-as évek második felében – a szakirodalom általános vélekedése szerint – a Szerémség élére állított.⁵ A Margit által a délvidéki tartomány kormányzójaként használt titulus nem ismert, de fia és „hivatalbeli” utóda, Kalojan *intitulatio* alapján nagy valószínűség szerint a „Szerém/Szerémség úrnője” címet viselhette.⁶ Erzsébet özvegy királyné, fia, IV. László döntései nyomán három ízben is különkormányzati joghatóságot kapott egy sajátos, gyaníthatóan a fokozódó belső válság által indukált hatalommegosztási konstrukció keretében. Erzsébet 1279-ben Szepes megye, legkésőbb a következő év elején Macsó és Bosznia, majd vélhetően 1282-ben Szlavónia igazgatását is elnyerte, az utóbbiakat pedig hercegnői titulussal kormányozta 1284-ig, amikor is visszavonult a nagypolitikától.⁷ III. András király – követve IV. László példáját – 1293 folyamán úgyszintén saját anyját, Thomasina Morosinit bízta meg a délnyugati országrészek vezetésével. Thomasina, mint az viselt címéből kitűnik (*ducissa totius Sclavonie et gubernatrix partium citra danubialium usque maritima*), a Magyar Királyság mindahány a Dráva és a Duna vonala, illetve a Gozd-hegység és az Adriai-tenger közé eső tartományának, valamint megyéjének a kormányzatát magára vállalván, Szlavóniát hercegnőként, míg a többi joghatósága alá rendelt területet kormányzó(nő)ként igazgatta, és a jelek szerint – 1296. március és 1297. január között bekövetkezett haláláig – hely is állt a nehéz poszton.⁸

Külföldi eredetű hercegek és hercegnők

A külországi uralkodóházak Magyarországra jött és itt telepedett tagjai nemkülönben hercegi címet viseltek új hazájukban. A 13. század folyamán három fejedelmi születésű előkelő is a Magyar Királyságba költözött: 1222-ben, anyja, Margit özvegy bizánci császárné – III. Béla leánya – kíséretében a már említett Kalojan bizánci herceg, majd 1243 táján Rosztizslav Mihajlovics csernyigovi fejedelem, végül, hitvese, Katalin magyar hercegnő oldalán, feltehetően 1283–1284-ben, IV. Béla veje, István-Dragutin, lemondott szerb király. Mindhármuk területi különhatalmat nyertek és gyakoroltak

⁵ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 394–406.

⁶ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 405–406.; Makk Ferenc: Margit. 2. In: KMTL 443.

⁷ Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 153., 165–170. Erzsébet Szepesben viselt címe nem ismert, de a hercegnői titulus kizárható, tekintve, hogy míg a délvidéki ügyekben kelt kiadványaiban minden esetben *ducissanak* címezte magát, a felvidéki megye kormányzásával kapcsolatos okleveleiben egyetlen alkalommal sem. (Ld. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica.) Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2008. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.] 117–147. sz.)

⁸ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 562–566.; Zsoldos A.: Az Árpádok i. m. 171–173.; Thomasina elhunytának időpontjára ld. Wertner Mór: Mikor halt meg Morosini Thomasina? *Akadémiai Értesítő*, 24. kötet (1913) 4. füzet. 210–211.; Zsoldos A.: Az Árpádok i. m. 173.

az ország déli, Duna-menti határvidékén, illetve tartományaiban, elsősorban természetesen az Árpád-házzal való szoros vérrokonosi kapcsolatuknak betudhatóan. Kalojan édesanyja halála után, az 1230-as évek elején vette át a Szerémség kormányzatát, amit a „Szerémség ura” (*dominus Syrmiae*) címmel körülbelül egy bő évtizedig látott el.⁹ Rosztizslav, aki Csernyigov mellett egy rövid időre Halics trónját is elfoglalta, de alulmaradt az azért folyó küzdelemben, apósa, IV. Béla támogatásával, 1245-ben végrehajtott második hatalomszerzési kísérletének kudarca után a – Halicsra nem mellesleg szintén igényt tartó – magyar király jóváhagyásával továbbra is, 1262-ben történt haláláig viselte a *dux Galliciae* titulust.¹⁰ Nem sokkal az 1245-ös fiaskó után, alkalmasint már 1248-ban, rövid szlavón bánóságát követően, a Rurik-házi herceg – *dominus de Machou* címmel – az ekkoriban kialakuló macsói tartomány élére került, amit kisebb észak-szerbiai és északnyugat-bulgáriai hódításokkal gyarapított.¹¹ Halála után fiai megörökölték és birtokba is vették tartományait, amihez esetükben már bizonyosan, a központi kormányzat által is elismerten, *dux* cím is járult; Mihály Bosznia, Béla pedig Macsó hercege lett. Bátyja elhunytát követően Béla a Boszniai Hercegséget is megszerzte, így 1272-es meggyilkolásáig a két tartomány ismét egy kézben egyesült.¹² István-Dragutin 1284-ben – IV. Lászlótól – ugyancsak Macsó és Bosznia kormányzatára kapott felhatalmazást, de az ő mintegy 30 éves uralmának nem maradt semmi nyoma a magyar forrásokban, így legfeljebb csak feltételezhetjük, hogy ottani elődeihez hasonlóan rá is mint a két tartomány hercegére tekintettek Magyarországon.¹³

A külföldi dinasztiákból származó, az Árpádokkal való vér- vagy házassági rokonságuk alapján Magyarországon, vagy annak területi szerzeményei felett tartományi különhatalmat nyert fejedelmi személyek után szólnunk kell azon hasonlóképp külhoni előkelőről is, akinek főrangú, arisztokrata család tagjaként adatott meg ugyanez. Albertino Morosinit, Thomasina szlavón hercegnő testvérét III. András valószínűleg 1297 közepén nevezte ki elhunyt édesanyja helyére „egész Szlavónia” hercegének és pozsegai ispánnak, sőt, a kutatás hagyományos véleményével szemben a legkevésbé sem tartjuk kizárhatónak, hogy a király 1299-ben, talán csak szűk körben, csak néhány bizalmas híve tudtával, valóban úgy rendelkezett: nagybátyja, valamint annak fiörökösei a korona utódlási rendjében közvetlenül esetlegesen születendő fiát vagy fiait kövessék.¹⁴ Albertino András király

⁹ Rokai, Petar [Rokay Péter]: „Gyletus dux Sirmii”. *Zbornik za Istoriju*, 27 (Novi Sad, 1983.) 121–127.

¹⁰ Wenzel Gusztáv: Rosztizslav galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje. In: Értekezések a történeti tudományok köréből. XIII/8. (Bp., 1887.); Wertner M.: Az Árpádok i. m. 463–475.; Font Márta: Rosztizslav herceg IV. Béla udvarában. In: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon i. m. 59–79.

¹¹ Font M.: Rosztizslav i. m. 76–77.

¹² Wertner M.: Az Árpádok i. m. 473.; Kádár Tamás: Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. század végi Magyarországon: Béla macsói és boszniai herceg pályája. *Fons*, 16 (2009) 415–427.

¹³ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 509–510.; Dragana Lazarević: Teritorija kralja Dragutina. *Glasnik*, 25 (Valjevo, 1990.) 10–14.

¹⁴ Zsoldos A.: Az Árpádok i. m. 173–174. A vitatott hitelű oklevél: 1299. aug. 1.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.

halála után egy ideig vélhetően Szlavóniában maradt, majd hazatért Velencébe, de hercegi címét 1305 vége tájára tehető elhunytáig viselte.¹⁵ Témánk kapcsán egy olyan a magyar királyi családdal szoros rokonságban állt fejedelmi származású személyről – andechsi–merániai Bertold hercegről – is szólnunk kell röviden, aki egyházfő léteére került egy tartományi különkormányzat élére az Árpádok birodalmában. Bertold kalocsai érseket sógora, II. András király 1209-ben nevezte ki a Dráván túli területek bánjává, mintegy három éves *banatusa* pedig amiatt érdekes számunkra, mert egy ízben, 1211-ben Dalmácia és Horvátország hercege címmel bocsátott ki oklevelet.¹⁶ A címhasználat feltehetőleg nélkülözötte a jogalapot, lehetséges, hogy a *dux* titulus Bertold származásából eredő rangjára utalt, és egyéb, Dalmácia és Horvátország kormányzati hagyományai, illetve különleges államjogi státuszában gyökerező ok húzódott mögötte – a kérdésben találgatásnál sajnos nem juthatunk. Végül a IV. Béla által, annak egy 1255 októberében kelt kiadványában a kunok hercegeként és szeretett rokonaként említett Szejhánról sem feledkezhetünk meg.¹⁷ Címének értelmezése mindazonáltal, jórészt amiatt, mert személye másutt nem bukkan fel forrásainkban, szerfelett problematikus. Szejhán személyét illetően felmerült, hogy talán Béla király násza, azaz István trónörökös apósa volt, az oklevél tanúsága szerint pedig az uralkodó *Zeyhanus dux* kérésére juttatott földadományt egy királyi szerviensi fiainak Bodrog megyében, következésképp esetleg akár a Magyarországra beköltözött kunok egyik, vagy épp első számú vezetője is lehetett, de az egyaránt elképzelhető, hogy a magyar államterületen kívül, a Duna alsó folyása mentén élő kumán néptörödékek élén állt, és maga is valahol Havasalföld, Moldva vagy Bulgária területén tartotta szálláshelyét.¹⁸

(Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.) (Collegit et digessit T[adija] Smičiklas.) I–VII. Zagrabiae, 1904–1909. VII. 350–351., regesztája és kritikája: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I/1–II/1. füzet. (Szerk. Szentpétery Imre.) Bp., 1923–1943., II/2–4. füzet. (Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsai Iván.) Bp., 1961–1987. (a továbbiakban: RA I/1–II/4.) 4260. sz. Az okmányt Niccolò Boccasini bíboros-legátus 1301. nov. 14-én Teodor győri, Antal csanádi, Mihály zágrábi, Imre váradi és Miklós boszniai püspökök jelenlétében írta át Albertinonak. Anjou-kori Okmánytár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–V. (Szerk. Kristó Gyula.) Szeged, 1990–1998. (a továbbiakban: AOkl. I–V.) 114. sz.) A megnevezett magyar főpapok – akik Miklóst leszámítva mindannyian betöltötték hivatalukat és a királyi tanács tagjai voltak már 1299 nyarán is – nem emeltek kifogást az oklevél tartalma ellen, sőt azt egybehangzóan hitelesnek minősítették, ez pedig szerfelett fontos körülménynek tekintendő az eredetiség kérdésében. A *patenst* Pauler Gy. szintén hitelesnek fogadta el, ld. *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* II. Bp., 1899.² 466., 583.: 371. jegyz.

¹⁵ *Kádár Tamás:* Harcban a koronáért. I, Károly (Róbert) király uralkodásának első évei 1305 végéig. In: *Történeti tanulmányok XXIII.* (Szerk. Bárány Attila, Bacsa Balázs Antal.) Debrecen, 2015. 60–61. Albertino 1305. nov. 15-én végrendelkezett, ekkor is Szlavónia hercegeként szerepelt, ld. AOkl. I. 781. sz.

¹⁶ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* I. (Ad edendum praeparavit Richard Marsina.) Bratislavae, 1971. 132–133.

¹⁷ Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus patrius.) VIII. (Szerk. Nagy Imre.) Bp., 1891. 62–63. (62.), kivonata: RA I/2. 1054. sz.

¹⁸ *Szűcs Jenő:* Az utolsó Árpádok. Bp., 2002.² (Milleniumi magyar történelem. Historikusok.) 32.

Így sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy itt letelepedett és a magyar arisztokráciába tagozódott, vagy legalábbis az irányba törekvő, avagy külhonban lakó fejedelmi személyről van szó esetében, bár a kapcsolata az adományosokkal és *donatio* érdekében való közbenjárása inkább az előbbi eshetőségre mutat. Maga a *dux Cumanorum* titulus elvben lehet a Magyar Királyságban lakó kunok vezérének, törzsfőjének vagy hűbéres fejedelmének címe is, és a több szomszédos északkelet-balkáni állam területén, szétszórtan nomadizáló kumán csoportok egyikének vagy összességének kánjára ugyancsak vonatkozhat, de figyelembe véve, hogy hazai forrásaink és a nyugati kútfők a kunok főfejedelmét és kánjait többnyire *rex*nek nevezik, meglátásunk szerint valószínűbb, hogy Szejhán – legalábbis 1255-ben – valóban csak herceg, valamelyik kumán nemzetségi, törzsi vagy törzsszövetségi vezető testvére, esetleg fia volt.¹⁹

Korlát fia Benedek

Az első olyan, az Árpád-házzal minden valószínűség szerint közelebbi vérrokonságban nem álló, nem fejedelmi származású, vagy a teljesebb pontosság kedvéért: apai ágon szülei és nagyszülei között valamely külföldi dinasztia sarjával nem büszkélkedhető magyar előkelő, akit *dux* címmel illetnek forrásaink, az ekként először 1221-ben említett Korlát fia Benedek. A szóban forgó *privilegium*ban II. András király, mint általa száműzött és birtokaitól megfosztott báróról beszél a főúrról, ami még érdekesebbé teszi a kérdést és Benedek egyéb tekintetben is talányos alakját.²⁰ András király oklevele egyfelől eredetiben, kifogástalan állapotban maradt fenn, a hamisítás pedig csaknem teljesen kizárható. A kiadvány harmadik és negyedik sorában másfelől egyértelműen olvasható és Benedekhez kapcsolódik a *dux* szó, illetve *genitivus*ban lévő alakja, így a téves olvasat lehetőségét is elvetjük. Benedek személyéről, annak ellenére, hogy kora egyik leghatalmasabb, hercegi címéből is kitűnően rendkívüli tekintélyű, a világi elit legfelsőbb köreiből tartozó országnagy volt, meglehetősen keveset tudunk. Rokonsága, nemzetségi hovatartozása nem ismert, vagyoni helyzetéről, birtokai fekvéséről – kettő kivételével – sincs ismeretünk, legfeljebb ezek alapján vélelmezhetjük, hogy javarészt a környékükön, a Dunántúl északi megyéiben terülhettek el. Apjáról, akinek neve egyébként a Conradus/Konrad ekkoriban magyarosított változata, vélhetően az eredeti alak a német nyelvterületen való gyakorisága miatt Érdújehelyi Menyhért úgy gondolta, hogy német származású lehetett, és a Birodalomból költözött be

¹⁹ A 13. századi kun kánok és törzsszövetségi vezetők *rex* címére a nyugat-európai és magyarországi forrásokban: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI.* I–III. (Collegit Albinus Franciscus Gombos.) Budapestini, 1937–1938. I. 33., 506., 657., 777., 790., 794., III. 2067., 2074–2075., 2210.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatiikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 39 250., kiadása: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* I. (Bearbeitet von Hans Wagner.) Graz–Köln, 1955. (a továbbiakban: UB I.) 81–82. (81.), regesztája: RA I/1. 362. sz.

Magyarországra.²¹ Ez önmagában természetesen szerfelett erőtlen érv, azzal együtt viszont, hogy Benedek hercegi címmel bírt, egy újabb – sajnos éppannyira igazolhatatlan – feltevessel megtoldva gondolatkísérletünk, jelesül, hogy a titulust atyjától, Konrád/Korlát úrtól örökölte, már némileg elképzelhetőbbnek látszik az eredeti vélekedés.

Bár Érdújhelyi nézetére épített hipotézisünk roppant kecsesgötör, a tudományosság módszertani kívánalmainak azonban távolról sem felel meg, így ajánlatos inkább visszatérnünk a Benedekkel kapcsolatos tényadatokhoz. A főúrral Imre király bizalmas, megbecsült hívei között találkozunk először, de minthogy ekkor, 1202-ben már erdélyi vajdaként bukkan fel, közéleti pályája feltehetően valamivel korábban, III. Béla uralkodása vége tájt elkezdődhetett. Így lehetséges, hogy vele azonosíthatjuk az 1199–1200. évi oklevelekben szereplő Benedek szlavón bán, zalai ispánt, ami, mint arra még visszatérünk, esetleg magyarázatul szolgálna hercegi titulására.²² Benedek 1201 körül Imre király feleségének, Konstanciának az egyik, szintén aragóniai születésű, a királyné kíséretében Magyarországra költözött udvarhölgyét, Tota úrnőt vette feleségül, ami alapján legalábbis gyaníthatjuk, hogy Imre kegye mellett Konstancia királyné jóindulatát nemkülönben élvezhette.²³ 1202-ben – az ugyanazon évben a királytól adományul kapott – soproni Martonfalvát és az Esztergom megyei Bajót birtokot Imre beleegyezésével, hitbér gyanánt hitvesének adta, aki Konstancia közbenjárásával azt is kieszközölte az uralkodónál, hogy a királyi kincstárnak a fekvőség után járó összes adó nem fizetése alól mentesítse Martonfalva lakóit. A báró a király ezen kegynyilvánításait írásba foglaló és arany kettőspeccsével megerősített kiváltságleveleiben szerepel első alkalommal vajdaként.²⁴ A vajdaságot első ízben okleveles adataink szerint két uralomváltást is átívelően, 1202 és 1206 között töltötte be. Ez amiatt is figyelemre méltó, mert csaknem biztosra vehetően András döntései nyomán a kormányzói hatalom átvételekor vagy legkésőbb a trónra lépte körüli hetekben az egyedüli erdélyi vajdai tisztséget leszámítva mindahány országbároi méltóságban és a kancellária élén is személycseré történt. Mi több, bizonyára a vármegegyék és ispánságok zömének élére is új tisztségviselő került, tudniillik ott, ahol archontológiai adataink vizsgálhatóak és relevánsak a kérdést illetően, az összes, szám szerint hat megyéispánságban is új *comest* találunk 1205 július végén. Érdemes azt is megjegyeznünk, remélve, hogy nem tulajdonítunk eltúlzott jelentőséget a ténynek, hogy a 13. század első

negyedének vajdai méltóságviselői közül az ő első, körülbelül négy éves működése volt a leghosszabb vajdai kormányzás. Ezek fényében aligha tévedünk azt feltételezve, hogy jöhetnek Imre hű főembereként tűnt fel és szolgált, valamint sejtetően a király és öccse viszállyai idején is a báty oldalán állt, legkésőbb 1204–1205 fordulóján sikerült elnyernie II. András bizalmát is. Könnyen elképzelhető, hogy ezt egy Imre országlása utolsó hónapjaiban, idejekorán végrehajtott pártváltásnak köszönhette, ami nyilván nem számított kivételes eseménynek azon mozgalmas és kockázatos időkben. Benedek – talán már az előző évtől – 1208-ban ismét Erdély élén állt, 1209-ben azonban újfent le kellett köszönnie hivataláról. A bárói tisztségből való távozását a kutatás két merőben eltérő okkal magyarázza: egyrészt felvetődött, hogy ő vezette a II. András uralkodása alatti harmadik, 1209-ben, vagy más vélemények szerint 1210 második felében lezajlott magyar hadjáratot Halicsba, és azt elfoglalván ott is maradt a hódítás kormányzójaként; míg a másik elterjedtebb vélelem szerint érintett, sőt talán súlyosan elmarasztalható volt a király elleni 1209-ben szervezett főúri összeesküvésben, és a párttűt mozgalom bukásakor veszítette el az erdélyi vajdai *dignitast*.²⁵ Az igen bonyolult kérdéskör legfontosabb, csaknem mindent eldöntő eleme az, hogy az okleveles anyagban és az elbeszélő forrásokban az Imre és II. András országlása idején szereplő Benedek nevű előkelők említései közül melyek vonatkoznak a mi Benedekünkre. Abban valamennyi kutató egyetért, hogy legkevesebb két a világi elithez tartozó Benedekkel számolhatunk az 1200 és 1221 közötti időszakban, a tekintetben azonban már lényegesen eltérnek a vélemények, hogy ezen bárók karrierje miképp is alakult, melyikük viselte ezt vagy azt az országbároi tisztséget. Noha ez a kérdés nem merült fel a szakirodalomban, megítélésünk szerint végtére még az sem tekinthető bizonyosnak, hogy az 1202 és 1209 közötti évek két vajdai ciklusa ugyanazon Benedek személyéhez köthető. II. András 1221. évi oklevele sajnos semmit sem árul el Benedek száműzetése és teljes körű jószágvesztése konkrét okáról és körülményeiről, az azonban kiderül belőle, hogy a báró uralma kezdetén még hűséget tanúsított iránta, felségsértő bűnét csak később követte el, valamint legalábbis összbenyomásként valószínűsíthető, hogy azóta nem nyert kegyelmet a királytól.²⁶ Az oklevél II. András Benedek aragóniai felesége, Tota javára tett kegynyilvánítását foglalta írásba, és bizonyos részletei alapján úgy tűnik, az egykori vajda bukása és a királyi adománylevél kelte között hosszabb idő, alighanem legkevesebb egy-két év telt el. Kiadványában az uralkodó ugyanis egyfelől arról is beszámol, hogy Tota úrnő – Imre király halála, illetve Konstancia királyné hazájába való hazatérte után – az ő házastársának is odaadóan szolgált, másfelől pedig, hogy a Benedektől elvett birtokokat hívei között szétosztotta, ezért

²¹ *Érdújhelyi Menyhért*: Péter és Bánk bán összeesküvése. Újvidék, 1893. 37. Érdújhelyi egyébként Kézai Simon munkájára hivatkozva Konrádot nevezi hercegnek, ez azonban nyilvánvaló tévedés, a geszta szerzője ugyanis Benedeket említi herceggként. *Senga, Toru*: „Benedikt Bór”, Benedek és Bankó Halicsban 1210 körül. I–II. *Magyar Nyelv*, 112 (2016) 1., 2. sz. 32–49., 183–206. 41.

²² Vajdaságára, illetve Benedek szlavón bánra és kiletének kérdésére: *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 37., 42., 288.

²³ Szabados György 1202-re teszi Benedek és Tota házasságkötését, ld. *Szabados György*: Aragóniai Konstancia, az első magyar házassági szerződés királynéja. *Acta historica*. Tomus CXXII. (Szeged, 2005.) 31–41. 38.

²⁴ DL 39 249., kiadása: UB I. 38–39., regesztája: RA I/1. 197. sz.; DL 39 250., közlése: UB I. 3940., regesztája: RA I/1. 198. sz.

²⁵ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 52.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 288. Székely Gy. szerint elképzelhető, hogy halicsi kormányzói hatalmát túlságosan önállóan gyakorolta, és ez vezetett bukásához, II. András azonban erre nem utal, csak hűtlenségét említi száműzetése okaként. Ld. *Székely György*: Gertrud királyné, Szent Erzsébet anyja. (Egy politikai gyilkosság és elhúzódozó megtorlása.) *Turul*, 80 (2008) 1–9. (a továbbiakban Székely Gy.: Gertrud) 1.

²⁶ *Érdújhelyi M.*: Péter i. m. 36., 38–39.

amikor Tota példás hűsége elismeréseként elkobzott jószágainak visszaadását kérte tőle, azokat különböző, sejtetően időigényes alkuk árán vissza kellett szerezni akkori birtokosaiktól.²⁷ A király feleségével kapcsolatos közlése is figyelmet érdemel, András tudniillik alkalmasint második hitveséről, az 1215-ben nőül vett Jolánta auxerre-i grófnőről beszél, nem az 1213 őszen meggyilkolt Gertrúd királynéről, utóbbi esetében ugyanis elvárható lenne a „boldog emlékezetű” szerkezet vagy a „néhai” jelző kitétele.²⁸

E helyütt érkeztünk el a Koriát fia Benedek pályafutása legvitatottabb, már érintett kérdéscsoportjához, jelesül hogy: 1., a Halicsban – valószínűleg 1210 vége táján – II. András helytartójaként, kormányzói poszton tevékenykedett Benedek, illetve az 1214-ben ugyancsak Halicsban, Kálmán herceg oldalán, annak magyar főembereként szerepelt, az orosz forrásokban „kopasz”-nak nevezett Benedek egyazon személy-e?; 2., Benedekünk azonosítható-e ezen Benedekkel, vagy (az előző kérdésre adott nemleges válasz esetén) a két előkelő valamelyikével, és ha igen, melyikükkel?; 3., Az 1202–1208 közötti időszakban egy, vagy esetleg két Benedek nevű vajda igazgatta Erdélyt? Az utolsó kérdést a kutatás eddig fel sem vetette, noha, miként már utaltunk rá, korántsem tekinthető bizonyosnak, hogy 1208–1209-ben is Koriát fia Benedek állt Erdély élén. 1223-ban ugyanis András király azon Benedek egykori vajdát, aki utasítására egy, a kerci monostornak adományozott szent Mihály-hegyi föld határait kijelölte volt, hű és kedvelt Benedekjének nevezte, ami nyilvánvaló ellentmondásban van a király 1221. évi oklevelében Koriát fia Benedekkel kapcsolatban írtakkal.²⁹ Nem létezhetetlen, hogy Benedek a közbeeső időben, talán épp az 1222. évi nagy belső felfordulás és hatalmi átrendeződések idején nyert kegyelmet, bár ez tűnik a kevésbé valószínű magyarázatnak. Legutóbb Senga Toru foglalkozott a forrásainkban felbukkanó Benedek(ek) problémájával, és – ritka alaposítással elvégzett – vizsgálata során arra az állásfoglalásra jutott, hogy a 1200-as évek elején legalább két Benedekkel számolhatunk Imre és II. András bárói között, továbbá a vélhetően 1210–1211 fordulóján és az 1214-ben, Kálmán mellett a megszállt Halicsot kormányzott Benedek egyazon, de szinte biztosan nem Koriát fia Benedekkel azonos személy volt. A japán nyelvész és medievista legfőbb érve szerint, ha elfogadjuk ama csakugyan valószínű feltételezést, miszerint 1209 után Benedek vajda azért tűnt el a méltóságviselők köréből, mert részt vett, sőt talán vezető szerepet játszott a II. András megbuktatására akkoriban szervezett és dugába dőlt összeesküvésben, és a király még 11 évvel később is a hűtlen urak között tartotta számon, felettebb bajosan lehetett az 1210-ben Halicsba küldött sereg vezére, majd az ottani magyar uralom feje két alkalommal is. A szlovák Marek Klatý azzal magyarázta a logikai ellentmondást, hogy Benedek – részint felesége, az udvarhölgyi szolgálatát

Konstancia hazatérése után szerinte Gertrúd királyné mellett folytató Tota kivételes megbecsülésének és pozíciójának köszönhetően – csakhamar kegyelmet kapott az uralkodótól, visszatért magyar földre, hogy II. András azon nyomban meg is bízta a Halicsba készülõ sereg parancsnokságával és felhatalmazza a meghódítandó fejedelemség kormányzására.³⁰ Mint arról az imént szóltunk, megítélésünk szerint a király 1221-es privilegiumában olvasható „királynénk” megnevezés sokkal inkább András akkori, francia feleségére utalhat, mintsem a már nyolc éve halott Gertrúdra, másfelõl az elmélet időrendje is túl feszítettnek ítéltethető: helytállósága esetén a főúr felségárulásának, száműzetésének, kegyelemnyerésének, végül pedig a halicsi akciónak alig egy-másfél év alatt kellett volna lezajlania, következésképp az elmélet nemigen tartható. Erre mutat azon körülmény is, hogy Tota csak 1221-ben vagy kevéssel azelőtt kérte a királytól a férjétől kapott birtokai visszaadását, amennyiben pedig II. András már 1210-ben megbocsátott Benedeknek, főleg, ha Tota úrhölgy 1205 dereka után – az épp a mértéktelen befolyása miatt megölt – Gertrúd udvartartásának volt tagja, miért várt volna 10 évvel jöve visszakérésével. Senga elméletéhez visszatérve fontos azt is kiemelünk: az arra a lényegi kérdésre nem ad választ, hogy amennyiben az 1210 vége körül, majd nagyjából négy évvel később, Kálmán főembereként Halicsban tevékenykedett Benedek ugyanazon személy, fő forrásunk, a Halics–Vohíniai Évkönyv miért csak az utóbbi, 1214–1215-ös események Benedekjét emlegeti „kopasz” jelzővel. Ilyenformán egyetértünk Font Márta véleményével, miszerint a két személy megkülönböztetése indokolt.³¹

Benedek számkivetése időpontjaként és a méltóságviselők köréből ugyanekkorra vélelmezett kiesése okaként több egyéb eshetőség is számba jöhet, aminek részletezése csak tovább bonyolítaná az így is zavaros, sok bizonytalansági tényező által komplikált képet. Az elmondottak tükrében alkalmasint nem meglepő, hogy érdemi megállapítást nincs módunk tenni Benedek 1209 utáni sorsa, illetve fő tárgyunk, az általa viselt hercegi címmel kapcsolatban. A hagyományosnak számító történeti vélekedés régtől fogva Benedek vajda halicsi működésével, ottani rövid kormányzóságával magyarázza a báró *dux* titulását. Senga ezen – a többek között Hóman Bálint, Kristó Gyula, Székely György és Zsoldos Attila által vallott, vagy legalábbis valószínűsített – nézettel szemben megfogalmazott azonosítási javaslata, mely szerint tehát az oroszföldi magyar kormányzó és Kálmán herceg halicsi főembere egy másik Benedek nevű előkelő volt, a hercegi cím eredetének kérdésben biztosan téves feltételezéssel él, jelesül hogy az az országnagy és Tota, Konstancia királyné földijének és udvarhölgyének egybekelésével lehetett összefüggésben.³²

²⁷ Pór Antal: A Bánk-bán kérdéshez. *Erdélyi Múzeum*, 10 (1893) 8. sz. 445.; Wertner Mór: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán. II. közlemény. *Történelmi tár*, 20 (1897) 676.

²⁸ Senga T.: Benedikt i. m. 44.

²⁹ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. (Herausgegeben von Franz Zimmermann, Carl Werner.) Hermannstadt, 1892. (a továbbiakban: UGDS I.) 27–28. (28.), regesztája: RA I/1. 395. sz.

³⁰ Marek Klatý: Vojvoda Benedikt v kontexte uhorsko-haličských vztahov prvej tretiny XIII. storočia. *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, 2 (Bratislava, 1998.) 76–90. 82–83.

³¹ Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) 206.

³² Hóman Bálint: Magyar történet. I. Bp., 1935.² 435., 672.; Kristó Gyula: A korai feudalizmus. In: Magyarország története. I/2. (Főszerk. Székely György.) Bp., 1984. 1303.; Székely Gy.: Gertrud i. m. 1.; Zsoldos A.: Archontológia i. m. 288.; Zsoldos A.: Hercegek az Árpád-kori i. m. 12.: 27.

Ez nyilvánvaló, a magyar szokásoknak teljesen ellentmondó képtelenség, amit az bizonyít leginkább, hogy magát a cím vélt átszármaztatóját, Tota úrnőt egyik forrásunk sem nevezi hercegnőnek. Nem tartjuk kizártnak azonban, hogy Benedek egy III. Béla idején, vagy esetleg kevéssel 1172 előtt Magyarországra költözött külföldi hercegi família, talán, miként azt Érdújrhelyi feltételezte, egy német uralkodócsalád sarja volt, akinek már apja, Korlát úr is a magyar arisztokráciához tartozott. Komoly kételyeket vet fel e tekintetben mindazonáltal az, hogy a nyugat-európai uralkodóházak, hercegi és grófi familiák körében a Benedek névvel egyáltalán nem találkoztunk a középkorban.

A *dux* titulus alapjául álláspontunk szerint esetleg Benedek összesen mintegy öt-hat évig viselt erdélyi vajdai méltósága, valamint – azon feltevés helytállósága esetén, mely szerint ő igazgatta 1199–1200 folyamán a Dráván túli tartományokat – esetleges báni hivataloskodása is szolgálhatott. A 13. század közepe előtről ugyan nincs pozitív forrásadatunk arra, hogy az erdélyi vajdát vagy a szlavón–horvát–dalmát bánt hercegi címmel illették volna, de mint az alábbiakban azt részletesen tárgyaljuk, a 1240-es és 1250-es években az utóbbi országos méltóság betöltőinek esetében ez – közel két évtizedig – mintegy gyakorlattá lett. Horváth János klasszika-filológus egyenesen úgy vélekedett, hogy az Árpád-kor utolsó századában Magyarországon a *dux* köznévv nem kizárólag herceg, de tartományi előljáró, így bán és vajda jelentéssel is bírt.³³ Igazolni látszanak ezt Kristó azon érdekes észrevételei is, hogy a Boldog/Szent Margit-legenda Anjou-kori magyar fordítása IV. László nádorát és erdélyi vajdáját, Csák nembeli Péter fia Mátét/Mátyust bánnak és erdélyi hercegnek nevezi (*mathyus ban ky vala erdely hercheg*), másrészt, hogy Otacher aus der Geul Osztrák/Stájer Rímes Krónika című művében Erdélyt a szerinte őt, a magyar király főhűbéresei által kormányzott hercegség egyikeként említi (*der herzog über walt*).³⁴ Ezt annyival egészíthetjük ki, hogy a szintén a 14. század legelső éveiben, feltehetően közép-európai szerző által készített *Descriptio Europae Orientalis* című útleírás ugyancsak öt magyarországi hercegséget ismer, és úgy tudja: ezeket a „nép nyelvén” bánságoknak mondják, a király pedig köteles e tartományokat a nemesekre átruházni.³⁵

jegyz.; Senga T.: Benedikt i. m. 42., 44. A nevezettek által képviselt – egyébként legkézenfekvőbb és legelterjedtebb – magyarázatot Klatý módosította némiképp, aki a báró Halics elfoglalásában játszott hadvezéri szerepét, főparancsnoki mivoltát emelte ki a kormányzói feladatkörrel szemben. Ld. M. Klatý: Vojvoda Benedikt i. m. 83–84.; Senga T.: Benedikt i. m. 43.

³³ Ifj. Horváth János: P. mester és műve. I–II. közlemény. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70 (1966) 1–53., 3–4. sz. 261–282. (a továbbiakban: Horváth J.: P. mester) 49.: 193. jegyz. Horváth tanulmánya második részében már jóval óvatosabban fogalmaz: „úgy látszik, hogy a hazai latinban néha a *bán*-t vagy *gubernator*-t is és a *dux*-nak nevezik” (uo. 278.).

³⁴ Kristó Gy.: A feudális széttagolódás i. m. 116.; Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék másolata és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne, Pólya Katalin. Bp., 1990. (Régi magyar kódexek 10.) 393.; Vízkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97 (1993) 571–584. 579.

³⁵ Borzákné Nacsa Mária–Szegfű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (*Descriptio Europae Orientalis*.) In: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmá-

Azon intézménytörténeti és címhasználati adalékok, amelyeket együtt Kristó professzor publikált először, lényegében kétségtelenné teszik ugyanakkor, hogy a *banus* tisztségnévet a 13. század második felében a – jelek szerint még nem teljesen meggyökeresedett – vajda közszo szinonimájaként is használták. Így István trónörökös egy 1261-ben lejegyzett oklevele Ákos nemzetségbeli Ernyét „egykori erdélyi bán”-nak (*banus quondam Transilvanus*), egy másik, nemkülönb 1261-ben kelt királyi kiadvány Hahót nembeli Buzád fia Csákot ugyancsak erdélyi bánnak (*banus Transilvanus*) nevezi, míg végül szintén István egy már ifjabb királyként, 1265-ben kibocsátott *privilegium*ában, megerősítve a vinci hospesek 1248-as kiváltságlevelét, az abban foglaltak megtartását a mindenkori bánjainak (*bani nostri*) hagyja meg.³⁶ 1253 és 1260 között Ernye egyetlen, későbbi említését leszámítva nincs információnk az Erdélyt kormányzott nagybárok személyéről és hivatali idejéről, és csábító a gondolat, hogy ezen időszak jó részében bánnak hívták Hahót Csák elődét (vagy elődeit) is.³⁷ Mindezek alapján úgy véljük: – hangsúlyozottan a tárgyalt magyarázatok közül – a legnagyobb valószínűség szerint Benedek *dux* címét erdélyi vajdaságára vezethetjük vissza.

Velek dux

A második olyan, az Árpád-házzal minden bizonnyal közelebbi vérrokonságban nem álló előkelő, akit *dux* címmel illetnek forrásaink, a mindössze egyetlen alkalommal, II. András király egy 1225-ben kelt oklevelében felbukkanó Velek herceg.³⁸ Ezen kiadvány is eredetiben őrződött meg, és a név, valamint a herceg szó, hasonlóan egyébként a szöveg egészéhez, itt is kitűnően olvasható. A *privilegium* csak mellékesen, az apja, Domonkos bán által alapított szentmáriahegyi ciszterci monostor adományainak megerősítését kérő Bors ispán apósaaként említi a kérdéses kilétű előkelőt. Leánya, akinek csak nevének kezdőbetűjét (A) ismerjük 1231-ben kelt végrendeletéből, halála esetére 1225 előtt három *praedium*mal maga is megadományozta a kolostort, és végakarata szerint egy Margit nevű nőtestvére is volt.³⁹ Súlyom Károly feltételezése szerint Velek házastársa egy előkelő származású görög nő lehetett, aki mint III. Béla király első felesége, Anna antiochiai hercegnő udvarhölgye, az új magyar uralkodópár kíséretének tagjaként, 1172-ben érkezett Magyarországra.⁴⁰ Súlyom ezen,

nyok a marxizmus–leninizmus és a történettudomány köréből. 3. (1987–1988) Szeged, 1988. 23–24.

³⁶ UGDS I. 86., kivonata: RA II/1. 1776. sz.; CDCr. V. 197–198. (198.), regesztája: RA I/3. 1270. sz.; UGDS I. 95–96., kivonata: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. (Codex diplomaticus Transsylvaniae.) I. 1023–1300. (Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997.) 255. sz.; Kristó Gy.: A feudális széttagolódás i. m. 116.

³⁷ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 2011. 38.

³⁸ DL 86 815., kiadása: UB I. 103–107. (106.), regesztája: RA I/1. 420. sz. (*Velek dux*)

³⁹ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. (Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.) Strigonii, 1874. 280.

⁴⁰ Súlyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70 (1966) 54–84. 75.

a végrendeletben szereplő ingóságok egy bizánci eredetű tételére alapozott vélelmeinek helytállósága felettből bizonytalan, következőképp az is igencsak kérdéses, hogy Velek leánya és Bors *comes* esküvőjére tényleg 1196 előtt került-e sor. A krónikakutató egyébként az 1205–1218 között adatolt Péter győri püspököt úgyszintén Velek herceg gyermekének tartja, és őt gondolja az első *Gesta Hungarorum* rejtélyes szerzőjének.⁴¹ E kérdésben szerencsére nem feladatunk állást foglalni, annál nagyobb figyelmet kell fordítanunk viszont a Velek *dux* kilétére és pályafutására vonatkozó véleményének vizsgálatára.

Sólyom vetette fel a magyar Elek és Velek nevek kétséges azonosítása és az Alexios/Alexius keresztnévnévvel való – a Velek vonatkozásában ezáltal különösen bizonytalan – megfeleltetése révén, hogy Miskolc nembeli Bors apósa, Velek herceg esetleg azonos lehet az zágrábi egyház 1217-es keltezésű ügynevezett „*magnum privilegium*”-ában szereplő Alexius egykori bánnal (*Alexius quondam banus*), aki egyébiránt, minthogy az oklevél tanúsága szerint egy Zágráb környéki birtokot adományozott a püspökségnek, talán délvidéki birtokos volt.⁴² Sólyom ötlete azonban teljes mértékben elhibázott, nagy jóindulattal is nehezen menthető melléfogás. Alexius hajdani bánt – az egyháznak korábban tett toplicai birokadománya kapcsán – a zágrábi székeskáptalan gyanús hitelű, állítólag II. András király által 1217-ben, a Szentföldre való indulásakor kiadott kiváltságlevelében valóban említik, a kérdésnek miszerint a szóban forgó előkelő vajon mikor tette kegyes adományát, a közelmúltban, vagy akár sok évtizeddel a *privilegium* kelte előtt, már itt is fel kéne merülnie, az auto-didakta középkorkutató azonban nem tért ki rá.⁴³ Ez önmagában még korántsem adna okot különösebb értetlenkedésre, az viszont már sokkal inkább megmagyarázhatatlan – kiváltképpen amiatt, mert azon okmány nem csupán már 1873-ban megjelent teljes szövegkiadásban, de szerepel az Árpád-kori királyok kritikai jegyzékének általa is használt és citált kötetében – Sólyom miként nem vette észre, hogy Alexius egykori bán egy másik, 1181. évi királyi oklevélben szintén felbukkan. Hogy az 1217. évi kiadvány és a III. Béla nevében, 1181-ben kiállított oklevél Alexiusa egyazon személyt takar, kétségtelen: az utóbbi, eredetiben ránk maradt okmány ugyanis szintén az előkelő a zágrábi káptalan javára tett toplicai adományával kapcsolatban intézkedik – a fekvőséget visszaadja az azt korábban birtokló Szent István király-egyháznak.⁴⁴ III. Béla *privilegiuma* azonban arról is világosan beszámol, hogy Alexius egykori bán szóban forgó birtokadománya még II. Béla király uralkodása idején (1131–1141), azaz legalább 40 esztendővel azelőtt idegen kézre került, kegy nyilvánítása pedig épp ezen jogsérelmet orvosolja a fekvőség visszaadásával.

⁴¹ Sólyom K.: Új szempontok i. m.; *Uő*: Három középkori portré. Szent László, III. Béla, Álmos. *Kortárs*, 38 (1994) 4. sz. 57–83. 75–83.

⁴² Sólyom K.: Három portré i. m. 76. A név eredetére, Velek *dux* esetleges zarándi birtoklására és családi kapcsolataira ld. még *Rácz György*: Adatok Elek középkori történetéhez az írásbeli források tükrében. In: Tanulmányok Elek történetéhez. I. (Szerk. Havassy Péter.) Elek, 2000. (Eleki évszázadok 1.) 61–64.

⁴³ CDCr. III. 150–157. (151.), regesztája: RA I/1. 325. sz.

⁴⁴ CDCr. II. 176–178. (177.), regesztája: RA I/1. 131. sz. Tegyük hozzá: királyi okmánytára citált regesztájában Szentpétery Eleknek írja az előkelőt, Sólyom nyilván ezért nem figyelt fel rá.

Alexius bán következőképp valamikor 1141 előtt, alighanem a vak király halálát megelőző fél évszázadban élt és töltött be magas kormányzati tisztségeket, így az, hogy ő lett volna a 13. század első harmadában adatolható Bors ispán apósa, nyilvánvaló képtelenség.⁴⁵

Sólyom egy másik, Velek *dux* birtokainak elhelyezkedésére vonatkozó feltevése ellenben akár igaz is lehet. Anonymus regényes gesztájában részletesen tárgyalja Árpád fejedelem Velek nevű vitéze tetteit, részint neki tulajdonítva a Tiszántúl bihari részének és Bihar várának elfoglalását, amit a törzsszövetség feje állítólag Zaránd megye nekiadományozásával jutalmazott. Eltekintve a geszta közismert megbízhatatlanságától, számtalan nyilvánvaló tévedéstől és anakronizmusától, amennyiben Anonymus Velek vitézzel kapcsolatos ismereteinek legalább a magja hitel érdemel, vagy legalábbis – mint az igen valószínűnek ítéltető – a szerző a 12–13. század fordulóján élt Velek előkelőségének, nemzetsége dicsteljes, ősi eredetének bemutatásával mintegy a herceg gyaníthatóan felettből kiterjedt és értékes földvagyonra, társadalmi presztízse jogalapját kívánta igazolni, törzsbirtokai csakugyan a Fehér-Körös alsó szakasza mentén, a későbbi Zaránd megyében fekvtek.⁴⁶ Anonymus Velek tetteit és harcait terjedelmesen és aprólékosan tárgyaló beszámolója alapján elképzelhető, hogy az 1200 táján élt Velek Árpád e vezérének volt leszármazotta, vagy legalábbis annak tudta és hirdette magát, sőt még egy – az ő neve után, illetve tiszteletére – Velek nemzetségnevet viselt egykori *genus* létezését sem tartjuk lehetetlennek, az viszont biztosan kizárhatjuk, hogy az 1225-ben említett előkelő hercegi titulusa bármiféle kapcsolatban állt volna vélelmezett vagy valós felmenőjével.

Velek *dux* kilétének és családi birtokai elhelyezkedésének aligha tisztázható kérdésében – épp negyed százada, egy alapos Anonymus-tanulmány keretében – Fehértói Katalin állt elő az eddigi egyetlen – általa is kiemelten feltételes – identifikációs javaslattal. A kiváló nyelvtörténész és történeti személynévtan-kutató a Várad Regestrum egy 1221. évi bejegyzésben, a Békés megyei Torda monostorának kegyuraként szereplő Wilc/Vilc nevű előkelőt vélte – esetlegesen – azonosnak az 1225-ös királyi oklevél hercegével.⁴⁷ A Regestrum vonatkozó perirat-összefoglalója említi a feltehetően főként Békésben birtokolt Wilc úr Péter nevű rokonát is, akit úgyszintén Fehértói feltevése szerint magával „jó emlékü Béla király” gesztaíró *notarius*ával azonosíthatunk.⁴⁸ Györffy György mindkét azonosítási javaslatot valószínűtlennek minősítette egy rövid, csak e tárgyra reflektáló közleményében: a tordai kegyúr Wilc és Velek *dux* pedig azért különböző személyek meglátása szerint, mert nem egyikőnyen hihető, hogy egy ilyen kivételes rangú arisztokrátáról hercegi címe elhagyásával szólna a perjegyzőkönyv, és hasonló megfontolás látszik cáfolni az Anonymus kilétére vonatkozó

⁴⁵ CDCr. II. 177. Alexius bánságára: *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 40.

⁴⁶ Sólyom K.: Új szempontok i. m. 66., 76.; *Uő*: Megjegyzések Györffy György két Anonymus-tanulmányához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83 (1979) 189–190.; *Horváth J.*: P. mester i. m. 12., 30., 49.

⁴⁷ *Fehértói Katalin*: Kísérlet Velek, Torda püspök és Anonymus új megközelítésére. *Magyar Nyelv*, 89 (1993) 3. sz. 319–328. 326–328.

⁴⁸ *Fehértói K.*: Kísérlet i. m. 327–328.

teóriát is, mivelhogy ha Wilc atyafija valaha királyi jegyző, következőképp klerikus lett volna, valamilyen foglalkozás-vagy tisztségnév, vagy titulus (*sacerdos, magister, notarius*) utalna korábbi állására, és még inkább egyházi személy voltára.⁴⁹ A meggyőző kritikai észrevételt Wilc és Velek azonosítása kapcsán annyiban kiegészíthetjük, hogy végtére nem elképzelhetetlen, hogy a békési–zarándi nagybirtokos Wilc a Váradon lefolyt pere után emelkedett hercegi rangra, de ennek roppant csekély a valószínűsége, nem is beszélve arról: korántsem biztos, hogy Bors ispán apósa 1225-ben, vagy akár négy évvel azelőtt még élt.

Magunk úgy gondoljuk: csakúgy, mint Benedek esetében, Velek *dux* vonatkozásában is szóba jöhet esetleg, hogy az előkelő egy külföldi főrangú család Magyarországra költözött tagja volt. Kiváltképpen talán egy cseh vagy morva nemesi famíliával számolhatunk Velek rokonságaként. Kézai Simon művének 93. fejezetében csákányi Mérkről és két fivéről azt találjuk, hogy „Morvaország hercegeitől származnak, szintén új lakosok Magyarországon és (IV.) Béla királlyal állnak rokonságban.”⁵⁰ A hazai forrásainkban felbukkanó Velek név egyes vélemények szerint ugyanakkor cseh eredetű is lehet: a Veleslav/Velislav rövidült vagy kicsinyítőképzős becézett alakjának, a Velíknak magyarosabb hangzású változata.⁵¹ Mérc – vagy latinos alakban Merkúr – fényes, a szlavón bán-ságig vezető, ámde valamiért korán félbeszakadt karriert futott be II. András uralkodása elején, sőt olyan nyira kegyben állt az uralkodónál, hogy az nőül adta hozzá egy vér szerinti, talán királyi apa által nemzett nőrokonát, Margit úrnőt is. A 12. század utolsó éveiben a magyar–cseh kapcsolatok igen felélénkültek, ennek folyamánként kerülhetett Magyarországra Mérc és esetleg vele együtt egy Velislav/Velík nevű közeli hozzátartozója, vagy épp testvére. 1199-ben történetesen ismerünk is egy Velislavot a prágai udvarban, I. Ottokár király egy, ez évben kelt adománylevelében, a tanúk névsorában szerepel.⁵² Velek Mérckel való vélelmezett rokonsága, főleg ha netán testvérek voltak – aligha szükséges bizonygatnunk – csaknem kézenfekvő magyarázatot nyújtana hercegi címére, még akkor is, ha Kézai azon közlését, hogy Mérc és fivérei Morvaország hercegeit is felmenőik között tudhaták, nem feltétlenül kell szó szerint értenünk.⁵³ Amennyiben fenti, sietünk leszögezni: leginkább pusztán gondolat kísérletnek szánt, és nem bizonyítható azonosítási ötletünk megfelelő a történeti valóságnak, úgy értelemszerűen a honfoglalás kori Veleknek és 1225. évi oklevelünk Velek *dux*ának a véletlen névegyezésén kívül nincs semmi köze egymáshoz,

⁴⁹ Györffy György: Megjegyzés Turda püspökről. *Magyar Nyelv*, 90 (1994) 3. sz. 317–318.

⁵⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. (Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.) Budapestini, 1937. 192.; Neumann Tibor: Egy morva „herceg” és egy Árpád-házi hercegnő leszármazottai. (A Gyánúr-fiak eredete és rövid története.) *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus 130 (Szeged, 2009.) 3–32. 15.

⁵¹ Elemér Moór: Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze. I. In: *Ungarische Jahrbücher*. 9. Berlin–Leipzig, 1929. 64.

⁵² *Codex diplomaticus et epistolarius Regni Bohemiae*. II. (Edidit Gustavus Friedrich.) Pragae, 1912. 362.

⁵³ Neumann T.: Egy morva i. m. 17–18.

így a herceg feltételezett zarándi vagy Békés megyei birtoklása is elvethető. Úgy tűnik, hogy legalábbis egy jó ideig, Velek herceg származása, nemzetségi hovatartozása, sőt még etnikuma is nyitott, további tudományos viták tárgyaként előke-rülő kérdés marad.

Szlavón báni hercegek

A 13. század derekán három egymást követő szlavón bán is hercegi címet viselt. Elsőként közülük Türje nembe-li szentgróti Dénes fia Dénes – korábbi erdélyi vajda (1233–1234) és lovászmester (1235–1241) – 1242. május 10-én egy királyi oklevél méltóságsorában, feltűnő módon a nádort is megelőzve szerepel herceggként, *banus et dux totius Sclauoniae* címmel.⁵⁴ A zágrábi székeskáptalan egy ugyanezen évben kelt kiadványának korjelölő méltóságlistája a két címelemet megcserélve, „herceg és bán” titulussal, a Szlavónia szót elhagyva említi.⁵⁵ Ekkortól folyamatosan változik tartományi előjárói címe, forrásainkban hol a bán-ság kitétele nélkül, csak herceggként, hol mint egész Szlavónia bánjával találkozunk vele, de leginkább *banus et dux totius Sclauoniae* formában jelölik meg tisztségét. Utolsó két e méltóságbeli szereplésekor, 1244. november 12-én IV. Béla ismét csak szlavón bán-nak nevezi, néhány nappal később viszont „Szlavónia bánja és hercege” formában jelöli meg *dignitas*-át, ami jól mutatja a cím újdonságát voltát és használatának következetlenségét, ami – okkal vélelmezhetjük: nem csupán a királyi kancelláriát jellemezte.⁵⁶ Dénes máskülönben két alkalommal a hercegi

⁵⁴ CDCr. IV. 151–152. (152.), regesztája: RA I/2. 718. sz. Dénes nádor pályájára: Wertner Mór: Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. I. közlemény. *Századok*, 43 (1909) 377–415. 399–400.; Kará-csonyi János: A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig. Bp., 1995.² 1033–1034.

⁵⁵ 1242.: CDCr. IV. 177–178. (178.): *dux et banus*.

⁵⁶ 1242., okt. 13. u.: (királyi *patens*): CDCr. IV. 167–168. (167.), regesztája: I/2. RA I/2. 727. sz.: *banus*; 1242. nov. 16.: (királyi adománylevel): CDCr. IV. 172–176. (172.), kivonata: RA I/2. 723. sz.: *banus totius Sclauoniae*; 1242., nov. 21. e.: (saját kiadványa) CDCr. IV. 170–171. (170.): *Dei gracia dux et banus tocius Sclauoniae*; 1242. nov. 21.: (királyi okirat): CDCr. IV. 176., regesztája: RA I/2. 724. sz.: *banus*; 1243. jan. 29.: (királyi okirat): ÁÜO VII. 131–133. (133.), regesztája: RA I/2. 734. sz.: *dux totius Sclauoniae*; 1243. ápr. 16.: (csak olasz nyelvű kivonattól ismert királyi oklevél): CDCr. IV. 185., regesztája: RA I/2. 737. sz.: *duca di tutta la Sclauonia*; 1243. jún. 5.: (királyi oklevél): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IV/1.; VIII/1. (Studio et opera Gerorgii Fejér.) Budae, 1829., 1832. (a továbbiakban CDH IV/1.; VIII/1.) IV/1. 287–294. (293.), regesztája: RA I/2. 744. sz.: *banus et dux tocius Sclauoniae*; 1244. ápr. 21.: (királyi kiadvány): CDCr. IV. 223–226. (225.), kivonata: RA I/2. 762. sz.: *banus tocius Sclauoniae*; 1244. jún. 15.: CDCr. IV. 229–234. (233.), kivonata: RA I/2. 769. sz.: *banus et dux tocius Sclauoniae*; 1244. júl. 19.: (saját, csak olasz nyelvű közlésből ismert kiadványa): CDCr. IV. 235–236. (235.): *duca e bano di tutta la Sclauonia*; 1244. aug. 26.: (királyi oklevél): CDCr. IV. 240–241. (241.), kivonata: RA I/2. 772. sz.: *dux totius Sclauoniae*; 1244. okt. 14.: (csak olasz nyelvű kivonattól ismert királyi okmány): CDCr. IV. 247., regesztája: RA I/2. 780. sz.: *bano di tutta la Sclauonia*; 1244. okt. 26.: (királyi *patens*): CDCr. IV. 249–252. (250.), regesztája: RA I/2. 785. sz.: *dux et banus tocius Sclauoniae*; 1244. okt. 31.: (királyi diploma): CDCr. IV. 252–255. (255.), kivonata: RA I/2. 787. sz.: *banus et dux tocius Sclauoniae*; 1244. nov. 7.: (királyi *patens*): CDCr. IV. 256–257. (256.), kivonata: RA I/2. 789. sz.: „*banus et dux tocius Sclauoniae*”; 1244. nov. 12.: (királyi oklevél): 258–259. (258.), regesztája: RA I/2. 790. sz.: *banus tocius Sclauoniae*; 1244. (nov. 24.?):

cím mellett a *Dei gratia*-szó szerkezetet is kitétte öncímzésében.⁵⁷ A király kedvelt főúrat valamikor 1245. április közepe előtt nádorrá nevezték ki, utóda Szlavónia élén pedig történetesen Kán nembeli Gyula fia László lett, aki addig a nádori posztot töltötte be. László április 11-én még szlavón bánként, december 12-én viszont már mint Szlavónia bánja és hercege szerepel IV. Béla okleveleiben, azaz a méltóság mellett Dénes *dux* címét is megkapta.⁵⁸ Az utóbbi kiadvány az utolsó olyan magyarországi keletkezésű, nem saját kibocsátású, 13. századi oklevelünk, amelyben egy nem a királyi család tagjai közé tartozó előkelőt – különkormányzati megbízatásával összefüggésben – hercegi címmel illetnek. A Dráván túli tartományok élén Kán Lászlót váltó Rosztyszlav volt halicsi fejedelem szintén rövid hivatalviselésére csak egyetlen, így relevánsnak aligha tekinthető adatunk van, de az ő utóda, Gut-Keled nembeli Dragun fia István bő tíz éves délvidéki kormányzása időszakából már közel 40 oklevél tartalmaz információkat a vizsgált tárgyat illetően.⁵⁹

A báró 1248. április és 1259. május között 31 királyi oklevélben bukkan fel, ezekben viszont mindannyiszor bán titulussal említik⁶⁰ Elsőre úgy tűnhet tehát, hogy István bán önkényesen vette fel a címet. A helyzet mindazonáltal korántsem ilyen egyszerű. Az csaknem bizonyosra vehető, hogy a főúr valamikor 1252. április vége és 1254. április 3. között kezdte magát hercegnek címezni és címeztetni, az előbbi időpontban ugyanis még a „szokásos” egész Szlavónia bánja *intitulatio* alatt bocsátott ki oklevelet, két évvel később pedig már hercegi titulussal szerepel.⁶¹ Az utóbbi irat azonban a Babenberg-ház tartományaiért vívott hosszú cseh/morva–magyar háború előzetes békemegállapodása, amelynek létrejöttében IV. Béla egyik főtárgyalójaént István bán is tevékeny szerepet játszott. A két delegáció március–április fordulóján valószínűleg Budán ülésezett és jutott megegyezésre, és a magyar királyt Benedek kalocsai érsek és kancellár, illetve Rátót nembeli Roland nádor és Hahót nemzetségbeli Csák tárnokmester, a kormány régi és verzátus tagjai képviselték a bánnal együtt, ilyképpen úgyszólván elképzelhetetlen, hogy a békefeltételeket rögzítő szerződéslevelbe egyetértésük, főként pedig tudtuk

nélkül, István önhatalmú ügyködése folytán kerülhetett bele annak hercegi címe.⁶² István és békebíró társai tárgyalásait és ténykedését ráadásul Béla király is folyamatosan – alighanem közvetlen közlővel, de legalábbis a *medium regni* területéről – figyelemmel kísérte. A báró 1254. szeptember 10-én, Graz mellett, valamint ugyanaz nap Feldkirchenben, már alapvetően stájerországi kapitányi minőségében kiadott okleveleiben szintén a „Szlavónia bánja [és] hercege” titulust használja, csakúgy mint egy a következő évben kelt, bizonyosan eredeti kiadványában, valamint egy másik, nevében hamisított, tévedésből – gyaníthatóan 1255 helyett – 1205-re datált diplomában nemkülönben, ez ugyanakkor vélhetően egy eredeti, mára elveszett oklevele mintájára készült.⁶³ 1257. május 24-én, Leobenben, majd július 19-én, Grazban, további egy-egy saját kiadványában hasonlóképp Szlavónia hercegének írja magát, és egy stájer előkelő 1257. június 21-én is herceggként említi egy magánoklevelében, *dux Zagrabiae* megnevezéssel. Ez a korabeli magyarok számára bizonyára idegenül hangzott, ámde a Stájer Rímes Krónikából tudjuk, hogy a Birodalom délkeleti tartományaiban a „Zágráb hercege” szintagma ismert és közkeletű volt ekkoriban, sőt, úgy tűnik: a *Zagrabia* helynevet kiterjesztő értelemben, Szlavónia szinonimájaként is használták.⁶⁴ István 1257. júliusi kiadványa egyébiránt az egyetlen olyan diplomája, amelyben *intitulatio*jában szerepel a *Dei gratia*-formula, amit tudomásunk szerint a későbbi szlavón bánok sem tettek ki önmegnevezésükkor okleveleikben.

Itt érkezünk el István szlavón hercegi titulusa kérdéskörének legtalányosabb részéhez, az országnagynak ugyanis 1255-ből ismeretes két olyan oklevele is, amelyben a Drávántúl kormányzójaként csak bánnak címezte magát.⁶⁵ Az oklevelek kiállítására ráadásul szlavóniai ügyekben, tehát tartományi előjárói minőségében került sor, így még kevésbé érthető, miért maradt ki belőlük a néhány hónappal később már ismét kitett *dux* címe. A dolog még inkább ellentmondásos, ha hozzátesszük: Türje nembeli Dénes mindahány ismert – igaz, szám szerint csak három – saját kibocsátású diplomájában feltüntette herceg titulását is, és megemlítjük, hogy ellentétben vele, István bán–herceg vonatkozásában egyetlen nem tőle származó – káptalani, konventi, főpapi, ispáni stb. – oklevélről sem tudunk, amelyben *dux* címmel említenék. Mindezek fényében, a fent elmondottakat mérlegelve, azok

(királyi *privilegium*): CDH IV/1. 326–329. (328.), RA I/2. 781. sz.: *banus et dux totius Sclauoniae*; 1244: (saját oklevele): CDCr. IV. 265–266. (265.): *Dei gracia dux et banus tocius Sclauonie*.

⁵⁷ 1242., nov. 21. e.: CDCr. IV. 170–171. (170.); 1244: CDCr. IV. 265–266. (265.)

⁵⁸ 1245. ápr. 11-én már mindketten viselik új tisztségüket (ld. CDCr. IV. 272., regesztája: RA I/2. 803. sz.), az Árpád-kori archontológia e tekintetben tehát pontosításra szorul, vö. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 19., 45. 1245. dec. 12.: CDCr. IV. 284–286 (286.), kivonata: RA I/2. 823. sz. Kán Gyula nádorra: *Wertner M.*: Az Árpád-kori bánok i. m. 400.; *Uő*: Újabb nemzet-ségi kutatások. VIII. közlemény. A Kán-nemzetség erdélyi vagy vajdai ága. *Turul*, 26 (1908) 122–123.

⁵⁹ István közéleti pályafutására: *Wertner Mór*: Az Árpád-kori nádorok genealógiája. II. közlemény. *Turul*, 16 (1898) 115.; *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 512–513. Az okleveles forrásanyagot ld. alább.

⁶⁰ RA I/2–4. 878., 879., 891., 926., 931., 943., 957., 958., 960., 963., 979., 996., 1006., 1007., 1011., 1057., 1070., 1082–1084., 1089., 1106., 1123., 1136., 1142., 1147., 1187., 1199., 1200., 1223., 1755. sz.

⁶¹ 1252. ápr. 24.: CDCr. IV. 489–491.; 1254. ápr. 3.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. (Slovenský diplomatár.) II. (Ad edendum praeparavit Richard Marsina.) Bratislavae, 1987. (a továbbiakban CDES II.) 306.

⁶² *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 223–224. Az előzetes békeokmányban akad egy még szokatlanabb bárói címmegjelölés is: Hahót nembeli Csák *summus camerarius*ként, azaz mint főkamara-s szerepel benne (ld. CDES II. 306.), jöllehet a báró által viselt méltóság megnevezése a magyar gyakorlat szerint – egyetlen kivételes esetet leszámítva – 1214 óta tárnokmester (*magister tavarnicorum*) volt (vö. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 61–63.). Ez határozottan a cseh udvari kancellária oklevelezési gyakorlatának hatására mutat, Csehországban ugyanis régóta létezett a kamarási/főkamarási tisztség, és lényegében a magyar tárnokmester megfelelőjének számított. Ilyenformán elképzelhetőnek gondoljuk, hogy az okirat elkészítésében vagy legalábbis megszövegezésében cseh írástudók is részt vehettek.

⁶³ 1254. szept. 10.: *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark*. III. (Berbeitet von [Joseph] von Zahn.) Graz, 1903. (a továbbiakban: UHS III.) 226–227., 227–228.; 1255: UHS III. 272–273.; 1205 (1255): CDCr. IV. 613–615.

⁶⁴ 1257. máj. 24.: UHS III. 307–308.; 1257. júl. 19.: 321–322.; 1257. jún. 21.: UHS III. 318. Otacher adata: *Vizkelety A.*: Béla herceg i. m. 579.

⁶⁵ 1255. ápr. 4.: CDCr. IV. 596–598. (596.); 1255.: CDCr. IV. 616–617. (616.)

dacára vagy épp alapján, végeredményen úgy látjuk, hogy a budai béketárgyalásokat megelőzően, vagy annak folyamán IV. Béla csakugyan hercegi rangra emelte hű báróját, de – valamely nem feltárható okból – ennek ellenére, nyilván a király akaratának megfelelően, kancelláriája következetesen csupán bánnak címezte azt.

Az Árpád-korban 1257 júliusa után nincs tudomásunk olyan oklevélről, amelyben Szlavónia kormányzóját a *banatus* mellett, vagy a helyett, herceg titulussal illetnék. Hogy a hercegi cím kitétele esetlegességének, főként pedig végleges elhagyásának és megszűnésének mi lehetett az oka, forrásainkból sajnos szintén nem felderíthető. Annál is kevésbé, mert, miként már utalunk rá, a szlavón bánok *dux* címének eredetét is sűrű homály fedi. A sajátos jelenséggel eddig csupán Kristó foglalkozott behatóbban. Meggyőző véleménye szerint az, hogy a király a 13. század közepén – öccse, Kálmán halálát követően, alkalmas, felnőtt korban lévő alternatíva hiányában, ha úgy tetszik: félig-meddig egyfajta kényszermegoldásként – már nem egyik-másik férfitörököt, hanem a magyar bárói családok egyes tagjait állította Szlavónia élére hercegeként, a korábbi dinasztikus országfelosztások módosulásaként is értelmezhető. Célja ezzel feltehetően az volt, hogy ilyen, igencsak szokatlan módon fenntartsa, és a nagybirtokosi elitből gondosan kiválasztott, megkérdőjelezhetetlen hűségű prominens személyek révén tovább működtesse az akkora mondhatni hagyománnyá vált szlavón hercegség intézményét és struktúráját.⁶⁶ A szlavón hercegi méltóság az ország báróival való betöltését a jelek szerint IV. Béla ugyanakkor csupán időleges, áthidaló megoldásnak szánta és tekintette, és fiát, Istvánt szerette volna a lehető leghamarabb Szlavónia élére helyezni, már csak miatt is, mert nyilván felmerült benne gondolat, hogy a délvidéki tartományok aktuális kormányzója esetleg túl nagy hatalomra tesz szert, és másfelől nem kívánatos bevett szokássá, közvélekedéssé, az arisztokrácia részéről pedig elvárássá válik, hogy Szlavónia igazgatását a bárók egyike, hercegi rangban lássa el.⁶⁷ Érintőlegesen, egy mostanában megjelent tanulmánya egyik jegyzetpontjában Zsoldos is kitért a kérdésre. Leglényegesebb észrevétele egybecseng Kristó meglátásával, miszerint a Szlavónia kormányzatát ellátó világi méltóságviselők báni címe éppen abban az időszakban egészült ki a *dux* titulussal, amikor jellemzően nem az uralkodóház valamely tagja állt, vagy pontosítva: királyi herceg, zsenge kora folytán ténylegesen nem állt a tartomány élén, azaz a herceg-bánnak nem volt – legalábbis közvetlen – hivatali feljebbvalója.⁶⁸ Zsoldos azon egyfelől nagyon is gyakorlatias és valószínűnek látszó, másfelől Kristó nézetét közvetve alátámasztó magyarázat-javaslatot vetette fel, hogy a kor felfogása szerint Szlavóniát – névleg, avagy épp személyesen, ez a kérdésben mellékes – régebb óta herceg szokta kormányozni, így tehát az uralkodó a bánok rangemelésével ezen tradíció szellemében járt el. A magunk részéről maradéktalanul egyetértünk Zsoldos akadémikus ama megállapításával, hogy mivel a három fent említett IV. Béla-kori országbáró

egyetlen más méltóságviselése kapcsán sem társult a *dux* títulelem tisztségnévükhöz, személyes presztízscímről nem lehet szó esetükben.⁶⁹

A következő és egyben utolsó kora középkori, nem uralkodóházbeli személy általi hercegi címhasználatra vonatkozó adatok épp 50 évvel későbből ismeretesek. Állítólag 1307. augusztus 8-án kelt oklevelében V. Kelemen pápa azon kéréssel fordult Szlavónia meg nem nevezett hercegéhez, hogy oldalkövetét, Gentile bíbornok-legátust illő tisztelettel és jóindulatúan fogadja, figyelmeztetéseit és tanácsait szívlelje meg, és támogassa szentszéki legátusi munkájában.⁷⁰ Az okmány közreadójának, Pór Antalnak Kristó által is osztott vélekedését, hogy levelét a pápa alighanem Kőszegi Henrik bánhoz intézte, szerfelett valószínűsíti Boso karthauzi generális perjel 1308. július 23-i oklevele, amelyben a prior – megköszönve, hogy a magyar báró segíti és védelmezi a rend két karintiai szerzetesközösségét, és hogy nyílt oklevelében ígéretet tett, miszerint maga is alapít egy új karthauzi rendházat – a magyar főurat egyebek mellett Szlavónia előkelő hercegének (*illustris dux Sclauoniae*) címezte.⁷¹ Kérdéses azonban, hogy Boso vajon a Henrik említett kiadványában szereplő títulus, a báró ország-nagyi tisztségének saját maga, illetve írnoka által való megnevezése, avagy a rendfőnök Szlavónia kormányzatát illető esetleges tájékoztatásából, netán a báró iráni megkülönböztetett tisztelete jeleként, Henrik bán viselt *dignitasa* – tényleges rangjának – szándékosan helytelen eltúlzásával nevezte a bárót *dux*-nak. A harmadik eshetőség mellett szól ama szintén kissé szokatlan körülmény, hogy a karthauzi rend feje nem csupán hercegnek, híres-nevezetes nagyúrnak, de egyenesen nagyságos fejedelemnek (*magnificus princeps, famosus dominus Heinricus*) mondja Henriket. Meglehet ugyanakkor, és talán ez a legvalószínűbb magyarázat a Héder nembeli oligarcha Boso *generalis prior* általi különös címzésére, hogy Henrik – némely esetben – minden bizonnyal önhatalmúlag, I. Károly király tudta és/vagy jóváhagyása nélkül, Szlavónia hercegeként nevezte meg önmagát hivatalos és magántermészetű kiadványaiban, és ekként fordult az alapítási szándékról szóló levelében a rendfőnökhöz is, aki aztán már az abban álló *dux* titulust egyszerűen félreértelmezve, vagy tudatosan, tisztelete és halála kifejezéseként túldimenzionálva – elvben csak – uralkodó fejedelmeknek kijáró *princeps* címmel válaszolt a bárónak.⁷²

⁶⁹ Zsoldos A.: Hercegek az Árpád-kori i. m. 12.: 27. jegyz.

⁷⁰ Vatikáni regeszta alapján való kiadása: Acta legationis cardinalis Gentilis. (Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.) (Edidit Antonii Pór.) Budapestini, 1885. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/2.) 5–6., regesztája: AOkl. II. 205. sz.

⁷¹ CDH VIII/1. 251–252. (252.), kivonata: AOkl. II. 412. sz. Kőszegi (ifj.) Henrik személyére: Pór Antal: A Güssingiek. II. közlemény. Századok, 29 (1895) 140–141.; Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 606–607.

⁷² A *princeps* títulus nem fejedelmi személy vonatkozásában való használatára – épp 1308 tájáról – két hazai példát is ismerünk: 1309-ben Kán nembeli László vajdát erdélyi egyháziak, 1312-ben pedig Csák nembeli Máté (volt) nádort a nyitrai egyház kanonokjai illeték a címmel. Ld. AOkl. II. 599. sz.; AOkl. III. 299. sz. Šubić Mladen (II.) bán szintén *princeps* titulussal, eleinte, 1312 körül mint Dalmácia, később, 1318-ban mint Horvátország és Bosznia fejedelme szerepel forrásainkban a 14. század elején, őt azonban kizárólag zárai és szentszéki oklevelek nevezik így, magyarországiak ellenben egyszer sem (AOkl. II. 160., 481. sz., AOkl. V. 237. sz.).

⁶⁶ Kristó Gy.: A feudális széttagolódás i. m. 48.

⁶⁷ Kristó Gy.: A feudális széttagolódás i. m. 49.

⁶⁸ Zsoldos A.: Hercegek az Árpád-kori i. m. 12.: 27. jegyz.

A feltevés helytállósága annál is inkább elképzelhető, mert atyjukhoz, „Nagy” Henrik bánhoz hasonlóan, mindhárom Kőszegi fivér erőszakos hajlamú, a királyi hatalommal való nyílt, fegyveres szembeszegülésre is kész, kivételesen öntudatos mágnás volt, bár az is kétségkívül igaz, hogy testvérei közül – már amennyire persze azt viszonylag rövid, 1301 táján indult közéleti pályája alapján meg tudjuk ítélni – az ifjabb Henrik lehetett a legkonszolidáltabb és legkevésbé nyakas, kezelhetetlen és konfrontatív személyiség köztük. János nevű bátyja 1308 áprilisában bekövetkezett halála után, mint „Nagy” Henrik egyetlen életben lévő fia, ő lett a három testvér révén három ágra oszlott, a Dunántúl és Szlavónia közel felét kezén tartó oligarchacsalád feje. Henrik roppant politikai és gazdasági hatalma, kivételes tekintélye közéleti pályájában, viselt országnagyi tisztségeiben is egyértelműen megmutatkozott: Vencel-László király előbb, még 1301 kora őszén szlavón bánná nevezte ki, majd, egy éven belül a tárnokmesteri méltóságot is elnyerte, azaz a négy legmagasabb bárói hivatal közül kettőt is ő töltött be, amelyek mellett nem egyébíránt somogyi, tolnai, baranyai és bodrogi ispán is volt.⁷³ I. Károly dacára annak, hogy a tartományúr Vencel egyik legnagyobb párthíveként exponálta magát, majd minden valószínűség szerint Ottót is támogatta vele szemben, meghagyta Szlavónia élén. A tárnokmesterségre pedig még Ottó király nevezett ki más, így annak elvesztéséhez Károlynak értelemszerűen semmi köze sem volt.⁷⁴

Henrik a rendfőnöknek írt levelében feltüntetett tárnokmesteri titulusa külön figyelmet érdemel. 1308 első felében ugyanis, amikorra első ránézésre, alaposabb utánagondolás nélkül kelteznénk az iratot, a báró már régen, legkevesebb másfél éve megvált a tisztségtől, és kevésbé valószínű, hogy 1307 februárja óta, amikor hivatalbeli utódát említik, időközben újra elnyerte volna a szóban forgó *dignitast*. Ily módon két lehetőség merül fel: vagy Boso választott valamely ismeretlen ok(ok) miatt feltűnően lassan, legalább 15 hónappal később a megkeresésére, vagy a valamikor 1308 késő tele táján készült levélben a nagyúr nem csupán hercegi rangra emelte magát, de – szintén önhatalmúlag – a tárnokmesteri címet is felvette *intitulatio*jába. Magunk inkább az utóbbi magyarázatot látjuk valószínűbbnek, bár a másik eshetőség is közel azonos eséllyel jöhet szóba. Henrik bán hercegi titulusa esetében tehát alkalmasint önkényes címfelvételelről, illetve címhasználatról beszélhetünk, amiben az oligarcha presztízsigényén mellett minden bizonnyal az is közrejátszott, hogy a 14. század elején még emlékeztek rá, hogy Szlavónia néhány bánja két-három emberöltővel korábban viselte a címet. A szlavón bánok hercegsége – feltehetően elsősorban amiatt, mert IV. Béla kezdettől fogva felemásan viszonyult hozzá, és igyekezett mihamarább megszüntetni, másrészt talán a Dráván túli tartományok lakóinak egyetértésével sem találkozott – nem tudott meggyökeresedni, és Kőszegi Henrik önkényes újjáélesztési kísérlete után végleg eltűnt a magyar kormányzati berendezésből és az okleveles gyakorlatból.

⁷³ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp., 1996. 16., 36., 102., 114., 175., 206.

⁷⁴ Kádár Tamás: Harcban a koronáért. II. I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza. In: Történeti tanulmányok XXV. (Szerk. Miru György–Novák Ádám–Bacsa Balázs Antal.) Debrecen, 2017. 136.